

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

При розгляді проблеми визначення та характеристики принципів цивільного права України виникає кілька питань методологічного характеру.

По-перше, маємо з'ясувати, що мається на увазі під «принципами права» взагалі.

Передусім, варто зауважити, що у старожитній українській мові термін «принцип» практично не вживався. В кожному разі, у фундаментальному Словнику української мови Бориса Грінченка він не згадується. Натомість, вживаним було поняття «засади» у значенні «підґрунтя, основа» [1, 92].

Однак у вітчизняній юриспруденції категорія «принципи права» є достатньо поширеною. У найбільш загальному вигляді фахівці у галузі теорії права принципи права визначають як керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. При цьому зазначається, що значення принципів права полягає у тому, що вони в стислому вигляді концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінт-есенцією, «обличчям» [2, 128].

Приймаючи таке визначення як одне з можливих, разом із тим маємо звернути увагу на ту обставину, що фактичне ототожнювання понять «принципи», «засади», «ідеї» та «риса» права (або тлумачення їх як внутрішнього змісту та зовнішньої форми) здається не зовсім точним. Якщо терміни «принципи права», «засади права» та «ідеї права» ще можна вживати як такі, що позначають однакові або тісно пов'язані правові категорії, їхній зв'язок з поняттям «риси права» виглядає інакше. Адже, якщо «засади» — це ідеологічне «підґрунтя», методологічна «основа» права, то вони не можуть відображати риси права, бо, швидше, є основою, фундаментом виникнення, вибудови найсуттєвіших рис права.

У цьому сенсі більш точним здається визначення принципів права як таких відправних ідей його існування, які виражають найважливіші законності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу.

При цьому до ознак принципів права належать: регулятивність; внутрішня єдність, що простежується в їх системно-структурній внутрішній збалансованості, несуперечності, інтегрованості і водночас диференційованості на певні види; їх об'єктивна обумовленість, тобто їх відповідність характеру суспільних відносин, економічних, політичних, ідеологічних процесів, що відбуваються у суспільстві; матеріалізація їх у праві шляхом безпосереднього формулювання у нормах права (текстуального закріплення) або виведення принципів прав із змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення); їх історичність [3, 165].

Ґрунтуючись на такому загальному розумінні сутності категорії «принципи права», можемо попередньо визначити поняття принципів цивільного права.

Отже, принципи або ж засади цивільного права — це фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права. У кожній з таких засад проявляються бачення сутності даних відносин, висуваються ті чи інші вимоги до практичного забезпечення правового становища приватної особи.

Однак таке визначення поняття «принципи цивільного права» має той недолік, що не дає відповіді на питання, про принципи якого цивільного права — об'єктивного чи суб'єктивного — йдеться.

У працях із загальної теорії права слушно зверталось увагу на те, що структурний поділ права на об'єктивне і суб'єктивне викликаний загальносоціальними і спеціально-юридичними закономірностями.

При цьому об'єктивне право характеризується як сукупність чинних у країні юридичних норм і принципів [3, 93, 169], що здається дещо неточним. Адже, якщо виходити з того, що принципи права є відправними ідеями його існування, то вони не можуть бути одночасно явищем однопорядковим з нормами. Або ж треба визнавати існування принципів права двох порядків (двох ступенів): 1) фундаментальні принципи (принципи ідеї), які служать підґрунтям правових рішень; 2) регулятивні принципи (принципи-норми), котрі, так само як і правові норми, виступають регулятором суспільних відносин, але встановлюють більш загальні правила, розвиток і конкретизація яких забезпечується звичайними юридичними нормами.

З врахуванням зробленого застереження більш коректним здається визначення об'єктивного права, як сукупності правил і норм, що регулюють певні відносини, уповноважують або зобов'язують їхніх учасників.

Що стосується суб'єктивного права, то деякі правознавці розрізняють суб'єктивне право у широкому та вузькому значенні.

Суб'єктивне право у широкому значенні — це все те, що впливає з правових норм (об'єктивного права) для його носія і характеризує його як суб'єкта права. Визнання особи і організації суб'єктом права дістає вияв у тому, що вони через норми об'єктивного права набувають якостей учасника відповідних правовідносин.

Суб'єктивне право у вузькому сенсі розуміється як право (можливість певної поведінки) особи, яке передбачене правовою нормою [3, 93–94].

Проте більшість правознавців ведуть мову про суб'єктивне право як єдине поняття, визначаючи його як зумовлену об'єктивним правом міру можливої поведінки уповноваженого суб'єкта. Зміст суб'єктивного права, на їх думку, охоплює три правоможності: 1) праводію — право уповноваженого суб'єкта на певні дії; 2) правовимогу — право уповноваженого суб'єкта вимагати певної поведінки від інших осіб; 3) правопретендування — право уповноваженого суб'єкта звернутися до державних органів за захистом своїх порушених прав [4, 287–288].

Оскільки об'єктивне та суб'єктивне право є тісно пов'язаними, але не тотожними категоріями, котрі до того ж перебувають у різних площинах, то й принципи об'єктивного та суб'єктивного права не можуть бути однаковими: перебуваючи у діалектичній єдності, одні принципи разом із тим стосується лише об'єктивного права, інші — лише права суб'єктивного.

Враховуючи те, що принципи суб'єктивних цивільних прав заслуговують на те, щоб бути предметом спеціального ґрунтовного дослідження, не торкатимемося тут цієї проблеми, звернувшись до визначення та характеристики принципів (засад) лише цивільного права у об'єктивному значенні.

Що стосується принципів об'єктивного права, то в літературі називають такі принципи останнього, як принцип загальнообов'язковості норм об'єктивного права для всіх соціальних суб'єктів; принцип несуперечності норм об'єктивного права, що є складовою частиною правової системи, і пріоритетності закону щодо інших нормативно-правових актів; принцип поділу правової системи на загальносоціальне і юридичне право і диференціації останнього на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне, регулятивне і охоронне, об'єктивне і суб'єктивне права; принцип відповідності між об'єктивним і суб'єктивним правом, між нормами права і правовими відносинами, між правом і процесом його здійснення; принцип загальної формально-правової рівності суб'єктів права і водночас їх певної диференціації; принцип справедливості, який в об'єктивному праві дістає вияв у рівному масштабі оцінки поведінки і у відповідності юридичної відповідальності скоєному правопорушенню та ін. [3, 96–107].

Але ці принципи є загальними для об'єктивного права взагалі. Що ж стосується об'єктивного цивільного права (законодавства), то вони мають специфіку, яка визначається галузевою приналежністю. Тобто має йтися про галузеві принципи цивільного права.

Передусім, із викладеного вище випливає, що стосовно об'єктивного цивільного права має йтися про фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, які становлять предмет цивільного права, а стосовно суб'єктивного цивільного права — про фундаментальні ідеї, що визначають зміст, межі та порядок здійснення такого права.

Отже, що є фундаментальними ідеями, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, які становлять предмет цивільного права?

Звертаючись до цього питання, маємо торкнутися проблеми співвідношення категорій приватного права та цивільного права. Це пов'язано з тим, що, передусім, специфіка визначення галузевих принципів права пов'язана з первісним поділом з метою наукового аналізу та у дидактичних цілях об'єктивного права на приватне та публічне, які є складовими частинами відомої з часів античності дихотомії.

Як слушно зазначалося в літературі, галузі та інститути приватного права побудовані на:

1) принципі автономії (це означає, що суб'єкти вільно здійснюють свої права; не допускається втручання в їх справи або ж протидія їм);

2) принципі добровільності (суб'єкт сам несе відповідальність за виконання своїх обов'язків, відповідає за ними своїм майном, грошима тощо);

3) принципі юридичної рівності (виражається у вільному волевиявленні і його оцінці, що дорівнює іншим);

4) принципі диспозитивності (П. М. Рабінович називає його принципом цивільного права) [2, 128];

5) принципі координації;

6) принципі загального дозволу;

7) принципі правового захисту приватного інтересу та ін. [3, 176].

Чи є такі самі принципи властивими у повному обсязі сучасному цивільному праву України?

Якщо виходити з того, що приватне та цивільне право є поняттями тотожними [5; 6], то наведений вище перелік принципів, очевидно, має стосуватися також і цивільного права України.

Однак позиція вітчизняної цивілістики з цього питання, відображена у Цивільному кодексі, виглядає дещо інакше. Для її аналізу звернемося до положень останнього.

Концепція Цивільного кодексу України досить послідовно виходить з того, що терміни «цивільне право», «цивільні права» мають вживатися саме стосовно прав, які належать певному суб'єкту, тобто стосовно так званих суб'єктивних прав.

Разом із тим стосовно «об'єктивного цивільного права», тобто сукупності норм, які регулюють цивільні відносини, у Кодексі використовується термін «цивільне законодавство».

Внаслідок такого підходу ст. 3 ЦК України називається «Загальні засади цивільного законодавства».

Таким чином, при зверненні до цього питання стикаємося з проблемою знов-таки методологічного характеру: про принципи чого, власне, має йтися — про «принципи цивільного права (об'єктивного)» чи про «принципи цивільного законодавства»?

Для її розгляду у пошуку можливих варіантів вирішення, очевидно, слід звернутися до змісту відповідної норми Цивільного кодексу.

Як впливає зі ст. 3 ЦК України, принципами цивільного законодавства України визнаються:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Це означає вимогу забезпечення свободи особистості, яку іноді іменують «суверенітетом особистості», вкладаючи в це поняття можливість індивіда визначати тип і характер поведінки, своє місце в суспільстві у системі цивільних відносин за власним розсудом;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом. Цей принцип означає, що правова охорона власності забезпечується усім власникам, незалежно від її форм та видів. Разом із тим власник може бути позбавлений свого права, наприклад у випадку реквізиції, конфіскації майна за вироком суду, вилучені майна в інших випадках, передбачених ст. ст. 350–354 ЦК;

3) свобода договорів. Вона полягає у визнанні за суб'єктом цивільного права можливості укладати договори (або утримуватися від укладення договорів) і визначати їх зміст на свій розсуд відповідно до досягнутої з контрагентом домовленості;

4) свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом, означає закріплення у законодавчому порядку загального правила про право зайняття підприємницькою діяльністю, а також встановлення юридичних гарантій реалізації цього права. Стаття 3 ЦК України розрізняє підприємницьку діяльність, заборонену законом, і підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Перша з них є правопорушенням і тому не входить до сфери цивільно-правового регулювання. Що ж стосується підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, то право займатися нею є однією з важливих засад цивільного законодавства України;

5) принцип судового захисту цивільного права та інтересу. Цей принцип цивільного права ґрунтується, передусім, на положенні Конституції України, згідно з яким правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України). При цьому судовий захист можливий як щодо тих цивільних прав, що прямо вказані у ЦК України, так і відносно тих, що випливають з норм Конституції України чи іншого закону (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»).

Судам підвідомчі усі спори про захист прав і свобод фізичних осіб. Суд не має права відмовити особі в прийнятті позовної заяви або скарги, наприклад, на тій підставі, що її вимоги можуть бути захищені в іншому порядку. Проте реалізація принципу судового захисту цивільного права та інтересу не означає встановлення вимоги звернення за захистом виключно до суду. Так, згідно зі ст. ст. 17–19 ЦК України захист цивільних прав та інтересів може здійснюватися органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, нотаріусом, а також власними силами у порядку самозахисту. Спір про порушене цивільне право може бути вирішений також третейськими судами, які створюються за домовленістю суб'єктів відповідних цивільних відносин;

6) вимога справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства практично виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі усіх осіб у цивільних відносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створення норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо [7, 10–11].

При цьому привертає увагу та обставина, що, судячи з формулювань ст. 3 ЦК України, наведений у ній перелік загальних засад цивільного законодавства є вичерпним.

Порівняння принципів приватного права, які згадуються у літературі, і принципів (засад) цивільного законодавства, названих у ст. 3 ЦК України, дозволяє

зробити висновок, що спільними можна вважати лише два принципи: принцип автономії (який з певними застереженнями може бути прирівняний до принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини) і принцип правового (у п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК України уточнюється — «судового») захисту приватного інтересу.

Такі істотні розбіжності у визначенні кола та змісту «принципів приватного права» та засад цивільного законодавства дають підстави для припущення, що або принципи приватного права і принципи цивільного права не збігаються, або «засади цивільного законодавства» і «принципи цивільного права» є за сутністю різними категоріями, або концепція Цивільного кодексу з цього питання потребує доопрацювання.

Правильність цього припущення можна перевірити, звернувшись до поняття приватного права та цивільного права України.

Не зупиняючись тут детально на характеристиці першого та другого, що неможливо в рамках статті, яка має іншу мету, проаналізуємо лише визначення приватного та визначення цивільного права.

При цьому виходимо з того, що приватне право можна визначити як сукупність концепції, ідей, принципів і норм, що визначають на засадах диспозитивності, юридичної рівності та ініціативи сторін, підстави придбання та порядок реалізації й захисту прав та обов'язків окремих осіб, які не знаходяться у відносинах влади — підпорядкування стосовно одне одного і вільно встановлюють собі права і обов'язки у відносинах, що виникають з їх ініціативи.

Цивільне право — це сукупність юридичної доктрини, властивої певній державі, а також правових норм і правил, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів фізичних та юридичних осіб, а також соціальних утворень, які виступають як суб'єкти немайнових та майнових (цивільних) відносин, з метою задоволення матеріальних і духовних потреб приватних осіб та захисту їх інтересів.

На перший погляд, наведені визначення є майже тотожними. Проте співвідношення між ними виглядає складніше.

Передусім, маємо враховувати, що право, як загальна категорія, поділяється на право приватне і право публічне, які є абстрактними категоріями, що мають, швидше, методологічне значення.

Ці категорії притаманні певним цивілізаціям і не мають національної приналежності. Тому неточно вести мову про «приватне право України», так само як і про «приватне право Франції», «приватне право Німеччини» тощо.

Натомість може йтися про «традицію приватного права у Франції», «традицію приватного права в Україні» тощо. Так само коли йдеться про «римське приватне право», то мається на увазі не приватне право Стародавнього Риму, а сукупність принципів та норм, що склалася в античному Римі, утворивши таке собі ідеальне, абстрактне право, спрямоване на визначення становища та охорону приватних інтересів окремої особи (суб'єкта приватного права).

Якщо ж мається на увазі галузь права, що регулює відносини між приватними особами у певній країні, то, очевидно, більш коректно вести мову про «ци-

вільне» право, підкреслюючи цим генезис та особливості цієї галузі відповідного національного права.

Отже, всупереч згадуваній вище точці зору, прихильники якої фактично ототожнюють приватне право та цивільне право України, ці поняття не є рівнозначними.

Враховуючи зазначене, можна дійти висновку, що справедливим є, по-перше, припущення про нетотожність понять «принципи приватного права» і «принципи цивільного права» і, по-друге, про нетотожність понять «засади цивільного законодавства» і «принципи цивільного права».

Перший висновок впливає з того, що поняття «приватне право» є ширшим, ніж поняття «цивільне право», про що йшлося вище.

Підґрунтям другого висновку є теза, що поняття «цивільне право» може вживатися в декількох значеннях: галузь права, система законодавства, частина науки про право, навчальна дисципліна.

Визначальним поміж них є розуміння цивільного права, як галузі права. Тому при екстраполяції принципів приватного права на національний рівень слід вести мову про «принципи цивільного права». Принципи цивільного права ґрунтуються на принципах приватного права, але не збігаються з ними повністю, оскільки у цивільному праві, на відміну від права приватного, мають місце як диспозитивні, так і імперативні елементи (публічні договори, недоговірні зобов'язання, спадкування тощо)

Разом із тим можна виокремлювати, як це зроблено у ЦК України, «принципи (загальні засади) цивільного законодавства». Останні частково збігаються з принципами цивільного права, а частково ні.

Такий підхід і має бути визначальним при визначенні принципів цивільного права.

Література

1. Словник української мови: В 4 т. / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко; НАН України. Ін-т укр. мови. — К.: Паук. думка, 1996. — Т. 2. О-П.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2003. — Т. 5.
3. Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 1998.
4. Крестовская П. П., Матвеева Л. Г. Теория государства и права. — Х.: Одиссей, 2007.
5. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А. Довгерта. — К.: Укр. центр правничих студій, 2000. — 336 с.
6. Сивий Р. Б. Приватне (цивільне) право в системі права України: Монографія. — К.: КВЦ, 2006.
7. Цивільний кодекс України: Паук.-практ. комент. / За ред. С. О. Харитонова. — Вид. 3-тє, переробл. та допов. — Х.: Одиссей, 2006.